

Лекція 5.

Тема: Соціальні інститути суспільства.

1. Поняття «соціальний інститут» та сутність процесу соціалізації.
2. Види і функції соціальних інститутів.
3. Особливості функціонування основних соціальних інститутів сучасного українського суспільства.

Література: 1) Соціологія /за ред. Пічі В.М. – Львів, 2014, с. 88 – 95; 2) Соціологія /за ред. Городяненка В.Г. – К., 2015, с. 176 – 184.

1. Поняття “соціальний інститут” та сутність процесу інституціоналізації.

Одним із важливих елементів соціальної структури суспільства є **соціальні інститути** (лат. institutum – улаштування, установа).

Термін “соціальний інститут” почав активно вживатися в соціології XIX ст., особливо наприкінці, коли на Заході стала розвиватися інституціональна соціологія, яка вивчає сталі форми організації та регулювання суспільного життя. Поняття “соціальний інститут” прийшло в соціологію з юридичних наук, де воно позначало комплекс юридичних норм, які регулюють соціально-правові відносини (інститут власності, сім’ї, шлюбу, успадкування тощо). У соціології поняття “інститут” набуло ширшого значення і позначає широкий спектр соціально-регульованої та організованої поведінки людей.

Основні соціальні інститути є в кожному суспільстві: від самого примітивного до самого розвиненого.

Соціальний інститут – це історично сформована стійка форма організації спільної діяльності людей.

Це поняття широко використовується у вітчизняній і зарубіжній літературі. Воно втілює в собі чотири основні значення:

1. Відносно складна соціальна практика, яка підлягає широкому соціальному контролю за допомогою системи позитивних і негативних санкцій (інститут приватної власності, інститут шлюбу).

2. Будь-яка складна організація великого розміру (університет, лікарня, тощо). Однак соціальний інститут слід відрізняти від конкретних організацій чи соціальних груп. Так, поняття “інститут моногамної сім’ї”, тобто сім’ї, заснованої на шлюбі одного чоловіка й однієї жінки, має на увазі не окрему сім’ю, а комплекс заходів, що реалізується у безлічі сімей цього типу.

3. Складна система дій і відносин, яка виконує певні соціальні функції (економічний інститут, інститут освіти тощо).

4. Нормативна і відносно стабільна соціальна практика. Таке тлумачення соціального інституту властиве працям із структурно-функціонального аналізу.

Коли ми говоримо про систему соціальних інститутів, то уявляємо собі комплекс взаємозалежних функціональних сфер, у яких великі групи людей розділені на колективи, що виконують важливі для розвитку суспільства задачі.

Умови появи, функціонування і розвитку соціальних інститутів:

1. **Об’єктивна потреба**, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, він зникає.

Наприклад: зародження, розвиток і загибель соціального інституту ми можемо прослідкувати на прикладі соціального інституту, який існував у XVI – XVII столітті і мав назву “інститут дворянських дуелей честі”. Дуелі були інституціоналізованим методом з’ясування відносин між дворянами. Була потреба (захист честі дворянина), своя ідеологія, статусно-рольовий набір. Але розвиток капіталістичних відносин змінив етичні норми в суспільстві.

Але водночас є **фундаментальні, життєво важливі потреби:**

1. Потреба у відтворенні роду (інститут сім’ї, шлюбу).
2. Потреба в безпеці і соціальному порядку (інститут держави, права).

3. Потреби у виробництві продуктів і послуг (економічні інститути).
4. Потреби в передачі знань, комунікації, соціалізації (інститут освіти, ЗМІ, культури).
5. Духовні потреби (інститут релігії, культури).

Сучасне суспільство характеризується розростанням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних соціальних інститутів, з іншого – кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

Головне призначення будь-якого соціального інституту – задоволення загальносоціальних потреб.

2. Субкультура - це система цінностей, норм, правил поведінки, статусів, ролей, звичаїв, традицій, притаманних соціальній спільноті.

Для того, щоб інститут виконував свої функції, необхідне особливе культурне середовище, тобто повинна сформуватися властива тільки йому субкультура.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також в середині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами) ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими.

З цієї точки зору інституціоналізація – це прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

Завдяки субкультурі, поведінка кожного члена соціального інституту стає достатньо передбаченою за своїми проявами.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових і трудових), які суспільство повинно постійно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Етапи утворення соціального інституту:

1. Виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій.
2. Поява соціальних норм і правил в ході стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок.
3. Поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами.
4. Інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування.
5. Встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках.
6. Створення системи статусів і ролей, які охоплюють всіх без винятку членів інституту.

Таким чином, на основі вищевикладеного, ми можемо визначити поняття ***“інституціоналізація”*** – це процес, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватись як загальносоціальна, а не приватна і для її реалізації в суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готують кадри, виділяються ресурси. Тобто іншими словами, це процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Зміни в соціальній практиці можуть привести як до модифікації існуючих інститутів, так і до появи нових соціальних форм. Так, криза адміністративно-командної системи започаткувала соціальні процеси і відносини, які спричинили докорінні суспільні зміни – появу нових соціальних інститутів господарювання, управління, парламентської демократії.

В процесі інституціоналізації складаються основні структурні елементи соціального інституту:

1. Своя мета, тобто він має коло питань, які охоплює своєю діяльністю.
2. Певне коло функцій, передбачених для розв'язання цих проблем.
3. Наявність засобів і установ, за допомогою яких досягаються цілі інституту (це можуть бути засоби матеріальні, символічні або ідеальні). Наприклад, церква як релігійний інститут має матеріальні установи (храми та їх обладнання), символи (хрести, облатка) і ідеальні предмети в які люди вірять і які через цю віру впливають на їхню поведінку.
4. Наявність певних санкцій як стосовно осіб, що виконують інституціоналізовані функції, так і стосовно осіб, що є об'єктом цих санкцій.

Соціальний інститут – це організована система соціальних зв'язків (система ролей і статусів), створена для задоволення найважливіших потреб суспільства і яка регулюється соціальними нормами, формальними і неформальними правилами.

В сучасному суспільстві кожна людина користується послугами і працею великої кількості інститутів, але разом з цим, соціальні інститути – це складна соціальна практика, яка потребує соціального контролю.

2. Види і функції соціальних інститутів.

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація *за критерієм цілей* (змістовних завдань) і сферою дії. **У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні і нормативно-орієнтуючі соціальні інститути.**

- **економічні інститути** – забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг (інститут праці, виробництва);

- **політичні інститути** – пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей;

- **культурні та виховні** – сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів (інститут освіти, культури, сім'ї, релігії);

- **нормативно-орієнтуючі** – регулюють поведінку індивідів в суспільстві, міжособистісні стосунки, затверджують в суспільстві соціальні кодекси і етику поведінки (інститут права, держави).

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

ФОРМАЛЬНІ соціальні інститути. Засновують свою діяльність на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські і контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, освіта тощо.

НЕФОРМАЛЬНІ соціальні інститути. Вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально. Є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них відносять різні культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Інститути, таким чином, є символами порядку і організованості в суспільстві. Люди завжди прагнуть інституціоналізувати свої відносини, які пов'язані з актуальними потребами.

Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує **загальні функції**. У цілому, кожен соціальний інститут пов'язаний з іншими соціальними інститутами, без яких він не може нормально існувати, тому прийнято говорити про **інституціональний комплекс**. Найбільш значущими серед них є:

- **відтворення членів суспільства** – завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління (інститут сім'ї, держави, освіти);
- **соціалізації** – передача індивідам знань, цінностей, норм правил поведінки, притаманних тій чи іншій соціальній спільноті (інститут освіти, сім'ї, культури);
- **виробництво і розподіл**. Дана функція реалізується за допомогою інститутів управління, виробництва, праці, тобто економічних соціальних інститутів;
- **регулятивна функція** – полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);
- **інтегративна функція** – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства (всі інститути сприяють соціальній згуртованості, взаємозалежності членів соціальних груп);
- **комунікативна** – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я – наочний приклад такої багатосторонньої функціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають **явними та латентними**.

Явні (формальні) функції зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інститут людьми, підконтрольні суспільству. *(до явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо).*

Латентні (приховані) функції є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. *(латентною функцією інститут освіти є зав'язування міцних приятельських відносин).* Латентні функції на відміну від дисфункцій не завдають шкоди суспільству.

Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Підтриманню функціональності соціального інститут сприяють наступні **умови успішної діяльності соціальних інститутів**:

- наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;
- інтеграція інститут в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;
- можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;
- наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть **дисфункціональними**, у їх роботі виникають збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство.

Дисфункція – це порушення нормативної взаємодії соціального інституту з соціальним середовищем.

Ознаки дисфункції:

- невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість інституціональної діяльності);
- невизначеність функцій, вироджування їх у символічні, не спрямовані на досягнення раціональних цілей;
- зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;
- персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей. Тобто починає задовольняти потреби однієї людини чи певної кількості осіб.

3. Особливості функціонування основних соціальних інститутів сучасного українського суспільства.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи (дисфункції у діяльності соціальних інститутів). Так, дисфункції **політичних інститутів** проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, беззаконні, криміналізації, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади.

Наприклад, соціологи стверджують, що **інститут шлюбу** дисфункціонує, називаючи в якості ознак велику кількість розлучень, неефективну соціалізацію дітей, збільшення незареєстрованих шлюбів, збільшення кількості людей, які не мають бажання вступати в шлюб. Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і до дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

Значні зміни сьогодні переживає **інститут освіти**, який переважно заохочує учнів та студентів за те, що вони багато знають (навчання націлене на накопичення знань), але ми поступово відходимо від ери індустріалізації (ери конвеєрної праці), що означає необхідність зміни основних пріоритетів у навчанні. Сьогодні важливо вміти мислити самостійно, знаходити інформацію і критично її оцінювати, а не просто накопичувати її на запам'ятовувати. Отже, навчальні заклади вимушені перейти від старих «індустріальних» програм до нових, що допоможуть готувати кадри для інноваційної економіки та інформаційного суспільства.

У 2018 році в Страсбурзі Рада Європи провела міжнародну конференцію, присвячену питанням реформування системи освіти, на якій визначили, що системи освіти країн Західної Європи, що перевірені часом, починають відставати від світу, який швидко змінюється; з'ясували, що скорочується кадровий потенціал, а спеціальності не відповідають потребам ринку.